

Сердюк Олександр Віталійович –
кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри історії
української та зарубіжної
музики Національного
університету мистецтв
ім. І. П. Котляревського (Харків)

Oleksandr Serdiuk – PhD in Art
Studies, Associate Professor
at the Department of History
of Ukrainian and Foreign Music,
I. P. Kotlyarevsky Kharkiv
National University of Arts

oserdiuk@ua.fm, ORCID: 0000-0003-2684-8467

Твори Ріхарда Ваґнера на харківській оперній сцені

Пропоновану історичну розвідку доведеться розпочати з констатації того факту, що харківська оперна сцена, на жаль, ще не змогла запропонувати публіці якісь видатні вистави ваґнерівських опер, які б достатньо переконливо втілювали ваґнерівську ідею *gesamtkunstwerk*. Однак і харківські музиканти і харківські меломани, як виявилось, завжди з ентузіазмом ставилися до музики Ваґнера.

Унікальною в цьому плані є особистість харківського піаніста Йосифа Рубінштейна, доля якого тісно переплелася і з Р. Ваґнером, і з його театром у Байройті. Мабуть, жоден з українських музикантів не був настільки близький до німецького майстра і до його театральних проєктів, більше того – не був безпосередньо причетним до найбільш амбітного з них. Безумовно, взаємини Рубінштейна з Ваґнером і його родиною не можна назвати простими, та саме завдяки їм склалися своєрідні культурні зв'язки між Харковом і Байройтом, які беруть початок з часу створення фестивального театру Ваґнера. Отже, варто підкреслити причетність цього харківського музиканта до безпосереднього втілення театральних проєктів німецького майстра.

Харківська преса принаймні з 80-х років XIX століття регулярно інформувала громадськість про концерти або вистави, в яких виконувалися вагнерівські твори, про видатних співаків – уродженців Харкова, які співали вагнерівський оперний репертуар у вітчизняних та закордонних оперних театрах. Прикладом цього може послужити замітка про нашого славетного земляка Івана Алчевського в газеті «Южный край» від 26 листопада 1908 р.: «Г. Алчевскій въ настоящее время одинъ изъ самыхъ занятыхъ... артистовъ въ Парижѣ. Вчера, по желанію Е. В. королевы шведской, въ оперѣ должно было въ присутствіи избраннаго общества состояться представленіе Вагнеровской пьесы „Сумерки боговъ.“ Такъ какъ г. Ванъ-Дикъ чувствовалъ себя нездоровымъ, то обратились съ просьбой замѣнить его на этотъ разъ къ г. Алчевскому. Но такъ какъ болѣзнь г. Ванъ Дика грозила затянуться, то предложили г. Алчевскому, вообще принять на себя его партію. И – верхъ артистическаго искусства (tour de force) – г. Алчевскій, незнакомый раньше съ партіей, послѣ 48 часовъ неустаннаго труда, былъ готовъ и блестяще выполнилъ принятую на себя задачу»¹.

Музика Вагнера наприкінці XIX – на початку XX століття в Харкові постійно звучала в симфонічних концертах, його твори регулярно включали у свої концертні програми видатні диригенти, співаки та співачки, які виступали тут з гастрольями, такі як Ф. Литвин, С. Демидова, А. Пасхалова, Л. Донской, А. Смирнов та ін.

Виглядає символічно згадування у харківській пресі про начебто перше публічне виконання вагнерівського твору в Харкові. Як засвідчують «Харьковские губернские ведомости» від 30 березня 1883 року, в концерті симфонічний оркестр під керівництвом С. Неметца 26 березня з успіхом виконав увертюру до опери «Тангойзер»: «Концертъ окончился великолѣпною увертюрою Вагнера къ оперѣ “Тангейзеръ”, впервые, кажется, исполненной у насъ въ Харьковѣ. Намъ не разъ за границею приходилось слышать это по истинѣ замѣчательное произведеніе недавно угасшаго великаго таланта, произведеніе, представляющее въ небольшомъ относительно объемѣ цѣлую музыкальную поэму, – и мы скажемъ смѣло, что кому доселѣ не удавалось

¹ Театръ и музыка // Южный край. Харьков, 1908. 26 ноября. С. 6.

слышать этой увертюры, тотъ могъ получить о ней полное понятіе по исполненію ея въ концертѣ г. Неметца»².

А коли ж дійшла справа до виконання вагнерівських опер на харківській сцені, спитаєте ви? Хоч яким би дивним це не видавалося, але ані театрознавці, ані музикознавці ґрунтовної відповіді на це питання ще не шукали.

Ретельний аналіз тогочасної преси дав позитивний результат. Цей факт засвідчила газета «Южный край» від 15 січня 1894 р.: «Въ субботу, 15 января, артистами русской оперы представлено будетъ, въ пользу Александровскаго пріюта “Тангейзеръ”, опера въ 3 дѣйств., музыка Вагнера. Участвующіе: г-жи Тамарова, Штрейхеръ и др., гг. Секаръ-Рожанскій, Максаковъ, Фюреръ, Островидовъ, Горяиновъ, Писаревъ и др. Нач. ровно въ 8 ч., конецъ около 12»³. На жаль, ніяких рецензій на цю, здавалося б, знаменну подію знайти не вдалося, як і повідомлень про повторні вистави цієї опери.

Невдовзі, у газеті «Южный край» від 27 жовтня 1895 р. з'являється анонс ще однієї вагнерівської опери: «Въ оперномъ театрѣ въ настоящее время идутъ дѣятельныя репетиціи оперы Вагнера “Лоэнгринъ”, — произведенія очень сложнаго, требующаго большой подготовки какъ въ вокальномъ, такъ и въ сценическомъ отношеніи. Опера пойдетъ съ участіемъ г-жъ Сюннербергъ (Ортруда) и Инсаровой (Эльза), гг. Димитреско (Лоэнгринъ), Свѣтлова (Тельрамундъ), Бухтоярова (Генрихъ Птицеловъ) и Бреви (Глашатай). Декораціи и костюмы, вооруженія и бутафорскія принадлежности сдѣланы совершенно заново, по рисункамъ нашей Императорской и Мюнхенской оперы»⁴. Отже, прем'єра цієї опери відбулась 31 жовтня 1895 р. під керівництвом Е. Д. Еспозіто. «Лоенгрін» був зіграний щонайменше 5 разів — остання вистава відбулася 9 січня 1896 року. І знову — жодної рецензії, хоча в липні преса анонсувала на наступний оперний сезон дві опери Вагнера — «Лоенгрін» і «Тангойзер».

А 3 жовтня 1896 року газета «Южный край» повідомляє, що «3-го октября, при участіи М. Е. Медвѣдева, дана будетъ въ 1-й

2 Н. Концертъ С. В. Неметца // Харьковские губернские ведомости. Харьков, 1883. 30 марта. С. 2.

3 Оперный театръ // Южный край. Харьков, 1894. 15 января. С. 1.

4 Оперный театръ // Южный край. Харьков, 1895. 27 октября. С. 1.

разъ по возобновленіи „Тангейзеръ”, опера въ 3-хъ д., муз. Р. Вагнера. Участвующие: г-жи Забѣла, Карамзина, Буковская; гг. Медвѣдевъ, Виноградовъ, Арцымовичъ, Молчановъ, Горяйновъ, Гагаенко и др. Начало ровно въ 8 ч. вечера»⁵. І тут ми можемо сказати: нарешті! Газета «Южный край» оприлюднила розложисту рецензію харківсько-го критика Юхима Бабецького (псевдонім — Е. Эмбе). Доволі критично оцінивши усі складові цієї вистави, вдаючись до практичних рекомендацій солістам як в сценічній, так і в музичній площині, автор рецензії, зокрема, зазначив: «Намъ довелось нѣсколько разъ слушать „Тангейзера” на лучшихъ европейскихъ оперныхъ сценахъ и особенно на Мюнхенской, имѣющей теперъ, такъ сказать, гегемонію надъ всѣми вагнеровскими операми, — и мы можемъ заявить, что въ передачѣ „Тангейзера” на русскихъ сценахъ пропадаетъ масса красотъ, — только и остаются замѣтными самыя показныя мѣста оперы. По такому, если можно такъ выразиться, куцому исполненію наша публика никогда не узнаетъ, что такое „Тангейзеръ”, никогда не испытаетъ то полное наслажденіе, тотъ эстетическій восторгъ, которые доставляетъ и вызываетъ эта опера при передачѣ ея на «вагнеровскихъ» сценахъ... Я помню, наприим., моментъ молитвы Елизаветы въ послѣднемъ актѣ и мимическую сцену во время ея удаленія въ замокъ, — почти всѣ зрители плакали!.. И сколько разъ я потомъ ни слушалъ „Тангейзера” эти впечатлѣнія овладѣвали мною съ захватывающей силой. Обращаясь къ разбору третьегодняшняго исполненія „Тангейзера” на нашей оперной сценѣ, мы должны признаться, что поневолѣ относимся къ нему съ повышенными требованіями. Наиболѣе удовлетворительны были: г-жа Забѣлло (Елизавета), г. Медвѣдевъ (Тангейзеръ), оркестръ и хоръ»⁶. 6 січня 1897 року відбулася остання вистава «Тангейзера» у тому сезоні як бенефіс пана Ларіцця.

Взагалі ж, як показали проведені дослідження, вагнерівські спектаклі в Харкові пройшли трьома хвилями з інтервалами приблизно в 10 років.

⁵ Оперный театръ // Южный край. Харьков, 1896. 3 октября. С. 1.

⁶ Е. Эмбе. Тангейзеръ и состязаніе пѣвцовъ въ Вартбургѣ, большая романтическая опера в 3-хъ дѣйств. Рих. Вагнера // Южный край. Харьков, 1896. 5 октября. С. 3.

Так, наступні прем'єрні вистави «Тангейзера» (20 лютого 2010 р.) та «Валькірії» (17 березня 2010 р.) збіглися з піднесенням Харківської опери після створення 1908 року Артистичного товариства під керівництвом С. Акімова, К. Зелінського, М. Енгель-Крона і за активної участі диригентів М. Букши і Л. Штейнберга.

Газета «Южный край» від 23 лютого 1910 р. опублікувала детальну рецензію на виставу опери «Тангойзер» Володимира Сокальського (псевдонім – Донъ-Діезъ), яка збалансовано позначала позитивні й негативні моменти цієї вистави, але завершувалась доволі промовисто: «Но вы ничего не сказали о самой оперѣ... – До другого раза. “Тангейзеръ” еще поидетъ у насъ, конечно, не разъ. Къ тому же предстоитъ “Валькирія”. Удобный случай поговорить о Вагнерѣ еще преставится»⁷. Основні партії у цій виставі виконували Лазарев (Тангойзер), Окунева (Єлизавета), Асланова (Венера), Долінін (Вальтер), Зелінський (Вольфрам).

9 березня 1910 року (за 8 днів до прем'єри) у газеті «Южный край» В. Сокальський, готуючи публіку до вистави, переповів зміст опери Вагнера «Валькірія», а 16 березня у цій же газеті надрукували повідомлення, що у зв'язку з проведенням того вечора генеральної репетиції цієї прем'єрної вистави Оперного театру Харківського комерційного клубу (бенефіс О. Н. Асланової), запланований спектакль опери «Аїда» був перенесений на інший вечір. На жаль, попри запевнення Сокальського, ніяких відгуків на цю, здавалося б, резонансну художню подію знайти не вдалося, лише були анонси трьох останніх з п'яти вистав «Валькірії» (31 березня, 2 та 6 квітня). Щоправда, з цих лаконічних повідомлень вдалося дізнатися, що організатори вистав «Тангойзера» і «Валькірії» вирішили відтворити практику байройтського фестивалю, коли замість дзвінків перед виставою та після антрактів публіку закликали до зали фанфарами.

Останньою хвилиною – найтривалішою – виявилися вистави 20–30-х років. У Державній опері було поставлено 22 грудня 1923 року «Лоенґріна», а 29 лютого 1924 року відбулася прем'єра «Тангойзера». Один із критиків під псевдонімом «А.» у газетах «Вечерние известия» та «Вісті ВУЦВК» свої рецензії розпочинав так: «Що дала на нашій сцені

⁷ Донъ-Діезъ. Музыкальня замѣтки («Тангейзеръ» Вагнера) // Южный край. Харьков, 1910. 23 февраля. С. 5.

постановка “Лоенґріна”? Вона в найбільшій мірі виявила, як занепало в Харкові оперне мистецтво». Рецензент критикував технічні негаразди виконання «Лоенґріна», писав про недосконалість оркестру, про хиби дикції виконавців, називав хор «настогидлою оперною юрбою» з по-статями «безнадійно нерухожими, мертвими і ніби знудьгованими»⁸. Протилежністю такому суворому тону цієї публікації виявився малий фейлетон Остапа Вишні, опублікований у тих же «Вечерних известиях», де з властивою для письменника неперевершеною іронією позначають-ся усі хиби цієї вистави. З огляду на лаконічність, оригінальність та художню самодостатність цього тексту, наводимо його у повному обсязі:

«“Лоенґрин” – романтична опера на три дії й чотири картини... Музику до неї написав Ріхард Вагнер, німецький композитор, а поставив її на сцені Харківської державної опери режисер Альтшулер. Не німецький, а руський режисер...

Маємо, отже, два, щоб так сказати, світогляди на одну й ту саму річ. Вагнерів світогляд і Альтшулерів світогляд. Вагнер, “здається”, талановитий композитор... Але, я вам доложу, і Альтшулер талановитий режисер... Вагнерова музика – серйозна – і дуже серйозна, – музика... Але, я вам доложу, й Альтшулерова постановка серйозна, – і дуже серйозна, – постановка... Вагнера розуміти треба, щоб сприйняти його, але, – я вам доложу, – й Альтшулера розуміти треба, щоб... не бити його... Вагнер колись був новатор у музиці, Альтшулер тепер новатор у постановці... Треба бути Вагнером, щоб написати “Лоенґрина”, але треба бути й Альтшулером, щоб так поставити “Лоенґрина”.

Ризикнули б, приміром, ви таку мізансцену стругнуть: Короля Генриха Птицелова посадить збоку в глибу сцени під дубом, а потім примусити решту дієвих осіб звертатися до його?! А Альтшулер зробив... і талановито зробив... Так що артисти, звертаючись до короля, насамперед прохали: “Даруйте, що я до Вас, Ваше Величество, за-дом... Коли буду передом, то звук піде за лаштунки... А коли буду за-дом, то ж своя людина, а в залі все-ж таки чутимуть”. І дивиться Ельза чи Фрідріх на мене, приміром, та: “Король! Король!”

А який я їм король? Я собі глядач...

⁸ А. Гос. опера. «Лоэнґрин» // Вечерние известия. 1923. № 42. 24 декабря. С. 2.

А король сидить під дубом, киває в спину Ельзі головою... — Чую, — мовляв, — чую!

А режисер, мабуть, дивиться та: — Ага?! Покрутись, покрутись! Це тобі не біомеханіка!..

Постановка, безперечно, “витримана”... Хто за що хоче, за те й тримається... Особливо пажі та пажихи. Вільно себе почувають: гуляють собі по сцені, як у себе вдома, і хоч де стануть — не там! Знову переходять! Не там! І т. д.

Сюжет у “Лоенгрині” відомий... Король Генріх Птицелов (Каченовський) сидить під дубом і намагається співати басом... Фрідріх фон Тельрамунд (Любченко) співає баритоном, Ельза (Лебедева) — лірикоколоратурним сопраном, а Ортруда, Фрідріхова жінка (Захарова) стоїть... Потім на лебеді приїздить Лоенгрин (Сабінін) і думає співати тенором, але йому Гриньов (хорист) не дає... перші дві дії Лоенгрин співає Гриньов, а останні дві — Сабінін...

Потім убиває Лоенгрин Фрідріха, а сам думає їхати знову на лебеді додому. Ельза плаче. Але за той час, поки Лоенгрин ліквідував “козні” Ортруди й Фрідріха проти Ельзи, лебідь, стоячи запряжений, вилупив герцога Гортфріда, який вискочив з-під лебедя на радість Генріха Птицелова й Ельзину... Лебідь “от родов” помер, але тут із “неба” спустилася дротина й потягла Лоенгрин додому... Ортруда впала нежива...

А потім уже виходили і кланялись публіці артисти, художники й Альтшулер... Публіка кричала: “браво, браво”...

Як виконували?!

Лоенгрин співав, — я ж кажу, — Сабінін. Перші ж дві дії йому не давав Гриньов, в останніх двох діях був Лоенгрином. Харашо.

Генріх Птицелов... Каченовський... Чому Генріх? Чому Птицелов? Чому не Собакін, з “Царської невісти”?! Однаково...

Фрідріх... Любченко... Фрідріх... Так. Фрідріх... Фрідріх... Йй-богу, Фрідріх!

Ельза — Лебедева... Як би це вам так сказати? Більше “да” ніж “нет”... Голос був, чистий голос був, приємний голос був... Чи була то Ельза? Може... Я особисто Ельзи не знаю... не знайомий з нею був...

Ортруда... Захарова... Так само “птицелов”... Яких “птиць” ловила?! Було таке “дело”!.. Ловила...

А все таки яка солідарність серед артистів... Зразу ж після “птиці”, уже Ельза й співає: “Я тебе прощаю”...

Глашатай – Рейзен... – Харашо.

Диригував Паліцин... Оркестр, як на нас грішних, добре. Увертюра прекрасна... Але хори?! Хори?! Що якби спробувать диригувати хорами револьвером, або бомбою... Невже б не слухали?!

А все таки Вагнер, братця, Вагнер...

Кому справжнє “браво”, так це Хвостову... І є за віщо!»⁹.

Треба відзначити, що така «іронічно-стримана» оцінка цієї вистави й виконавців зовсім не означала, що Остап Вишня був скупий на похвалу артистам. Коли виконання партії відповідало високим художнім критеріям, критик знаходив відповідні слова, щоб це відзначити. Так, в інших виставах (зокрема, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Фауст» Ш. Гуно, «Галька» С. Монюшка) він високо оцінив виконання ролей такими співаками, як М. Литвиненко-Вольгемут, М. Донець, І. Козловський.

23 листопада у газеті «Вісті ВУЦВК», а 24 листопада 1926 року у газеті «Харьковский пролетарий» з'являються схвальні рецензії на виступи у «Лоенґріні» в Харкові російського співака Л. Собінова, який партію Лоенґріна виконав українською мовою. Як відзначив критик, Собінов «дає чудову дикцію і очаровує одухотвореністю співучої української мови»¹⁰. Партію Ортруди в цій виставі також успішно виконала М. Литвиненко-Вольгемут, у репертуар якої загалом увійшли сім жіночих партій із вагнерівських опер – від Ельзи до Кундрі. Партію Ельзи виконала В. Владимірова, а Тельрамунда – В. Селецький. Сама ж вистава не викликала у критика захоплення – «постановка старенька, декорації старозавітні»¹¹.

Не менш критичними були й оцінки харківського «Тангойзера». Особливе незадоволення викликали архаїчна сценографія та убогий балет. Зазнали критики й виконавці головних партій, зокрема М. Литвиненко-Вольгемут та Ю. Кипоренко-Доманський. Один з рецензентів навіть заявив, що «наша опера не може дати твір

⁹ Остап Вишня. «Лоенґрин». Малий фейлетон. (Державна Опера. Вистава 22.XII.1923) // Вечерние известия. 1923. № 43. 27 декабля. С. 2.

¹⁰ Н. Д. Л. В. Собінов в «Лоенґрине» // Харьковский пролетарий. 1926. 24 ноябля. С. 2.

¹¹ Там само.

у належному вигляді» та з іронією запропонував назвати виставу замість «Тангойзера» — «Тангойзером у Харкові»¹².

Незважаючи на такі критичні оцінки вагнерівських вистав, харківський театр завдяки зусиллям українських театральних діячів нової генерації вже був готовий «штурмувати» нові творчі вершини. На думку Марини Черкашиної-Губаренко, такою «новаторською виставою повинна була стати “Валькірія” у Харкові, задумана у 1929 році, однак з невідомих причин не доведена до сценічної реалізації. Режисер школи Леся Курбаса Фауст Лопатинський і художник Олександр Хвостенко-Хвостов запропонували сміливе сценографічне рішення, що розкривало ідейно-філософські колізії опери і створювало мінливий рухливий фон театральної дії, підкреслюючи її багатозначність та напруженість... Якщо б така вистава відбулася, вона могла б стати новим словом у сценічній інтерпретації Вагнера не лише в Україні і в Росії, але й загалом у Європі. Для українського оперного театру сама ідея подібної вистави була свідченням опанування вагнерівською естетикою у її театральному вимірі, пов'язаному з ідеєю синтезу мистецтв»¹³.

Своєрідною «лебединою піснею» вагнерівських прем'єр у харківській опері стала вистава «Лоенгрін» 1934 року. Газета «Комуніст» від 11 квітня надала загалом схвальну рецензію. Критик В. Костенко відзначав «значний технічний рівень виконання всього оперного колективу. Оркестр і хор добре впоралися з найскладнішою музикою Вагнера. Поодинокі виконавці створили міцний звуковий ансамбль. Співачка Гайдай доброю грою і прекрасним вокальним матеріалом спромоглася цілком розкрити образ Ельзи. Яскраву постать Ортруди дала Литвиненко-Вольгемут. В її трактовці Ортруда позбавилась трафаретно оперних рис. Переконливу постать Лоенгріна дав молодий співак Коробейченко. Проте, надзвичайно велику вокалом і технічно важку партію Лоенгріна співак подолав з великими труднощами. Це іноді відбивалося на виконанні. Добре співали Горохов (Тельрамунд) і Частій

¹² Allegro. Державна опера. «Тангейзер». Р. Вагнер // Вісті ВУЦВК. 1924. 15 березня. С. 2.

¹³ Черкашина-Губаренко М. Р. Ріхард Вагнер і український театр 20-х років / М. Р. Черкашина-Губаренко // Музика і театр на перехресті епох. Суми: Наука, 2002. Т. 1. С. 107.

(Король). Дуже яскраве і цілком у дусі епохи сценічне оформлення дав художник Хвостов»¹⁴.

Хоч як це не парадоксально, але з тих пір й до сьогодні музика Р. Вагнера звучить в Харківському оперному театрі доволі рідко. Незадовго до святкування 200-річчя від дня народження Р. Вагнера завідувач літературної частини ХНАТОБ ім. М. В. Лисенка Олександр Чепалов зауважив: «Вагнер – це “міцний горішок”, тому з 1935 року на харківській сцені його твори не ставилися»¹⁵. Усі спроби перервати цю «театральну паузу» щодо вагнерівських опер досі безуспішні. На жаль, ювілейний концерт у ХНАТОБ ім. М. В. Лисенка з фрагментів опер німецького композитора не став визначною подією в музичному житті міста. Навіть Донбас Опера, гастролюючи з «Летючим голландцем» (поставленим з нагоди ювілею німецького композитора), оминула Харків.

11 січня 2017 року на одному з харківських сайтів з'явилася інформація про постановку в Харкові опери Р. Вагнера. Як повідомив тоді журналістам генеральний директор ХНАТОБ Олег Орищенко, спільно з «Deutsche Oper» буцімто планувалося поставити «Нюрнберзьких мейстерзингерів». Щоправда, він позначив певні проблеми, які потребують вирішення, щоб успішно втілити цей проєкт¹⁶. Як і слід було очікувати, до реального його втілення справа не дійшла.

Отже, за останні 80 років єдиною поки що спробою створити виставу в Харківському оперному театрі з музикою Р. Вагнера став балет «Містерії Пандори» (2019), у створенні творчої концепції якого були враховані побажання харківських вагнеристів. Балетна вистава «Містерії Пандори», яку автори позначили як балет-пророцтво, була створена за спеціально написаним лібрето. Авторами ідеї цього проєкту є сестри – Олена та Антоніна Радієвські. Треба зазначити, що піаністка й диригентка Олена Радієвська є стипендіатом Вагнерівського оперного фестивалю в Байройті 2013 року. Творцями цієї вистави,

¹⁴ Костенко В. «Лоенгрін» у Харківській опері // Комуніст. 1934. № 85. 11 квітня. С. 2.

¹⁵ Найда Г. Театр полон, ложи блещут... URL: <http://timeua.info/080911/46698.html>

¹⁶ Грищенко А. В Харькове поставят Вагнера. URL: http://www.sq.com.ua/rus/news/novosti/11.01.2017/v_harkove_postavyat_vagnera

зрештою, стали Дмитро Морозов (диригент-постановник), Антоніна Радієвська (хореограф-постановник і автор лібрето), Олександр Лапін (художник-постановник), Павло Багінський (автор музичної композиції, диригент), Дарина Пушанкіна (автор відеоконтенту). В основу лібрето покладено міф про Пандору, а дія відбувається у двох різних епохах: античності та в наші дні. Поява цієї вистави, музична партитура якої складається з фрагментів таких вагнерівських творів, як «Трістан та Ізольда», «Тангойзер», «Золото Рейну», «Парсіфаль», «Зігфрід», «Валькірія», «Заборона кохання», «Летючий голландець», увертюри «Фауст» та «Христофор Колумб», Симфонія С-dur, Урочистий марш на честь 100-річчя Америки, залишає надію щодо відновлення традиції постановок опер Р. Вагнера в Харкові, яка перервалася в 30-ті роки ХХ століття. ■